

KLİENTALİZMİN WEBERYAN BİR OKUMASI VE RASYONEL BİR ÖRNEK OLARAK ORTA ASYA TÜRK GELENEĞİNDE NÖKERLİK*

Dr. Öğr. Üyesi Mesut Özel

Adıyaman Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

ORCID: 0000-0002-8152-5217

Öz

Klientalizmin farklı formlarına da işaret eden değişik adlandırmalarına bakıldığında bu ilişkiye kaynaklık eden ağırlıklı olarak modern öncesi patrimonyalist ve partikülarist temellerin; kültürel, geleneksel bir boyutu olduğu görülebilmektedir. Himaye edenin geleneksel kodlarla beslenen karizması bu toplumsal ilişki tipinin kültürel açıdan irdelenmesinin önemli açılımlar sunacağını vaat etmektedir. Bu ilişki sistemi asimetrik bir ilişkidir ve dolayısıyla bir otoriteye de işaret etmektedir. Bu bağlamda klientalizm olgusu, otorite konusunda değerlendirmelerine en çok başvurulan düşünürlerden biri olan M. Weber'in otorite analizi izleğinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Farklı bağlamlarda farklı klientalist ilişki tiplerine işaret eden ve dolayısıyla bir kavram karmaşası halini almış konu; temel kavram ve adlandırmaların incelenmesi ile başlayarak, konunun otorite perspektifinden bir okumasıyla devam ettirilmiştir. Klientalist uygulamalara en yaygın çözüm önerisi olarak sunulan liyakat konusu büyük ve kadim bir uygarlığa sahip Orta Asya-Türki devlet ve toplum geleneği bağlamında değerlendirilmiş ve bu yaklaşımla bir Orta Asya geleneği olarak nökerlik yönetim/ilişki sistemiyle, liyakatin Orta Asya-Türki toplum ve devlet anlayışı/işleyişindeki köklerine işaret edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Klientalizm, Liyakat, Orta Asya-Türk devlet geleneği, Nökerlik, Siyaset sosyolojisi

A Weberian Analysis of Clientalism and Noker in the Central Asian Turkish Tradition as a Rational Example

Abstract

When we look at the nomenclature pointing to different forms of clientalism, it is clearly seen that the pre-modern patrimonialist and particularist foundations that originate this relationship have cultural/traditional dimension. The charisma of the patron, nourished by traditional codes, shows that examining this type of social relationship from a cultural perspective will offer important openings. This system of relationships, which includes a guardianship, is an asymmetric relationship and thus also points to an authority. In this context, the phenomenon of clientalism will be evaluated through the authority analysis of M. Weber, who is one of the most sought-after thinkers about authority.

There is a confusion about clientalism that points to different types of relationships in different contexts. Therefore, the subject will begin with the examination of basic concepts and nomenclatures, and continue with a reading of the subject from the perspective of authority. The issue of merit, which is presented as the most common solution to clientalist practices, can be evaluated in the context of the Central Asian Turkish state tradition, which has a great civilization. In this context, the roots of merit in Turkish society and state understanding can be understood with the nöker system as an ancient Central Asian tradition.

Keywords: Clientalism, Merit, Central Asian-Turkish state tradition, Noker, Political sociology

* Makale geliş tarihi: 15.09.2021
Makale kabul tarihi: 20.12.2021
Erken görünüm tarihi: 29.07.2024

Klientalizmin Weberyana Bir Okuması ve Rasyonel Bir Örnek Olarak Orta Asya Türk Geleneğinde Nökerlik

Giriş

Farklı kavramlar ve adlandırmalarla tanımlanabilse de özü itibariyle *klientalizm*, kamusal ve/veya özel kaynakların/değerlerin dağıtılmasında ve paylaşılmasında adalet ve hakkaniyet içeren kriterler yerine farklı ilişkisel ağların etkin belirleyici olmasıdır. Aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilecek bu kavramlar, bu tarz bir ilişki içerisinde olan tarafların diğer bir deyişle himaye eden ve edilen tarafların kesiştikleri momentin ‘tema’sı/özelliğine göre değişebilmekte ve dolayısıyla farklı adlandırmaları olabilmektedir. Özü itibariyle bir himaye ilişkisine işaret eden kayırmacılık aslında son kertede iki tarafın da menfaatlerinden sökün etmektedir. Ancak tarafların biri (himaye eden) açısından belirli değerleri dağıtabilme yetkisini de (otorite) içermesi bakımından bu ilişki asimetrik bir ilişkidir. Asimetrik bir ilişki olması dolayısıyla konunun özellikle sosyoloji ve siyaset bilimi literatüründe oldukça önemli bir yer tutan *otorite* kavramına da işaret etmesi, konunun bu yönden bir analizinin gerekliliğini öne çıkarmaktadır.

Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle, oldukça çok sayıda tanımlama ve adlandırmaya sahip *klientalizm* olgusu/konusu açıklanmaya ve ilgili kavramlar çerçevelendirilmeye; daha sonra *otorite* konusunda belki de en çok başvurulan analizi yapmış olan M. Weber’in toplumsal tahayyülüne ve bu bağlamda onun otorite değerlendirilmesine ve klientalizmin bu izlekten bir okunmasına çalışılacaktır. İlerleyen bölümde ise gerek organizasyonel bir ilişkinin en üst noktası denebilecek devlet yönetimi/geleneği gerekse toplumsal/kültürel anlamda Orta Asya bozkırlarından Anadolu’ya kadim bir geleneğe sahip Türk toplum yapısı ve devlet geleneğinin, bu araştırma konusuyla ilgili ufuk açıcı açıklamalar sunabileceği gerçeğinden hareketle bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Özellikle Orta Asya bozkır kültüründeki kadim *nökerlik* anlayışından Osmanlı’nın *devşirme* sistemine uzanan bir *liyakat* perspektifinin -dolayısıyla rasyonel bir yönetim anlayışının- bu konunun/sorunun analizinde ne gibi açıklamalar sağlayabileceğine değinilecektir.

1. Klientalizm, Kavramlar Kavramsallaştırmalar¹

Oldukça kadim², değer yüksüz³ ve evrensel bir ilişki tipi olarak *klientalizm* sosyal bilimler alanında birçok disiplin tarafından konu edilmiş bir toplumsal olgu ve ilişki sistemidir. Kamusal veya özel mecralarda maddi ve/veya toplumsal konum/statü gibi maddi olmayan kaynakların dağıtılması ve paylaşılmasında, beceri, biyolojik ve bilişsel donanım gibi görece daha adil kriterlerin belirleyici ol-a-maması şeklinde bir toplumsal/siyasal ilişki modeli olarak *klientalizm*, bu dağıtım ve paylaşımlarda etkili olan kriterlerin formlarına dayanıklık eden temalar bağlamında; *kayırmacılık*, *favoritizm*, *kronizm*, *patronaj*, *bossing*, *tribalizm*, *nepotizm* gibi farklı kavramlarla adlandırılabilir. Stokes *klientalizm* kavramının bu adlandırmalar içerisinde bu tarz toplumsal ilişki modellerini açıklamada kullanılan kavramlardan en geniş kapsamlısı olduğuna dikkat çekmektedir. Öyle ki etimolojik olarak kökenini Antik Roma dönemindeki *client* yani “asillerin himayesindeki alt sınıftaki insanlardan” alan *klientalizm* kavramı (Roniger, 1983: 69-73), ilişkilerdeki himaye eden/egemen taraf (otorite) açısından, hem kamuyu hem de diğer güçleri/güçlüleri kapsayan bir çerçeve sunmaktadır (Stokes, 2009: 604-627). Türkçedeki *kayırmacılık* kavramı da ilişkinin hiyerarşik ve asimetrik boyutunu göstermese de Türkçe literatürde bu ilişki sistemine ilişkin kavramsallaştırmalar arasında en kapsayıcı olanıdır denebilir. Roniger (1983: 63-64), *klientalist* ilişkilerin özünü anlayabilmek için, farklı disiplinlerden sosyal bilimcilerin 19. ve 20. yüzyıldaki toplumsal ilişkilere ve mecralara

-
- 1 Klientalizm konusuna ilişkin daha kapsamlı bir kavramsal değerlendirme için bkz. Özel (2021).
 - 2 M.Ö. 4000'lere ait “Sümer Okul Günleri” adlı bir tablette geçen belki de tarihteki ilk kayırmacı uygulama belgesi ve kayırmacılık, rüşvet ve yolsuzluğun tarihsel bir analizi için bkz. TEPAV (2006).
 - 3 Bunun anlaşılabilmesi için, Hitler’in Almanya’da iktidara yürüdüğü dönemlerde Almanya’dan kaçan bir Yahudi olan, önemli filozof ve siyaset bilimci H. Arendt’in bir anısına bakmak yeterli olabilir. Arendt, *The New Yorker* gazetesi için Yahudi soykırımı suçlularının İsrail’deki duruşmalarını izlemiş ve bu izlenimleri, 1963 yılında yayınlanan *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (*Kötülüğün Sıradanlığı* adıyla Türkçeye çevrilmiştir) adıyla kitaplaştırmıştır. Bu kitabının hemen girişinde Arendt, 1961 yılında soykırım suçlularının duruşmalarını izlerken, anlam veremediği bir olaydan bahsetmektedir. Duruşmalarda aslında Almanya doğumlu ve anadili Almanca olan birçok Yahudi insanın bulunabilir olmasına rağmen oldukça yetersiz ve yanlış çeviriler yapan tercümanların seçildiğini fark eden Arendt, bunun nedenini araştırdığında ise, tercümanların seçiminde “K vitamini” olarak bahsedilen klientalist uygulamaların belirleyici olduğunu öğrenmiştir (Arendt, 2016: 13).

odaklandıkları şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Bu bağlamda yazara göre, modern öncesi dönemleri de inceleyen nadir çalışmalara rastlanabilse de bu konudaki çalışmalar ve analizlerin ağırlıklı olarak modern öncesi toplumları gözden kaçırdıkları söylenebilir⁴.

Klientalizm konusu antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, işletme, insan kaynakları gibi sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinin ilgi alanına girmiş ve bu farklı disiplinler tarafından kendi disiplinlerinin kuramsal ve kavramsal çerçeveleri içerisinde ulusal ve uluslararası düzeyde birçok çalışmanın konusu olmuştur. Bunun sebebi yukarıda daha önce de değinildiği üzere *klientalist* ilişkilere kaynaklık eden değerler ve bunların dağıtım ve paylaşılmasının; kamu harcamaları ve yatırımları, kamusal ve özel istihdam düzenlemeleri, bir organizasyon olarak işletmelerdeki verimlilik, bireysel kariyer analizleri, gündelik toplumsal ve kamusal ilişkilerin devam ettirilebilmesi gibi ilişki sistemleri ve bunların mikro ve makro düzeyde sonuçlarına kadar oldukça geniş bir yelpazede yer almasıdır⁵.

Bu çalışmada da öncelikle *klientalizm* konusu ile ilgili temel kavramsallaştırma, sınıflandırma, tanımlama ve adlandırmalar incelenmiştir. Bu yaklaşım ilerleyen bölümlerde konunun irdelenmesi sırasında anlaşılmayı kolaylaştırmak adına ortak bir dil oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Klientalizm; kayırmacılık, torpil, referans, iltimas gibi çeşitli adlandırmalarla gündelik hayatta karşılaşılan bir toplumsal ilişki tipidir. Hayatın hemen her alanında karşılaşılabilen bu toplumsal olgu, anne babaların çocukları arasında yaptıkları veya öyle algılanan masum tutum farklarından; makro düzeyde ulusal ve uluslararası, oldukça karmaşık siyasal ilişkileri de içine alan, pek çok farklı toplumsal/siyasal dinamiği etkileyen ve bunlardan etkilenen, komplike, politik değerlendirmelere kadar uzanabilecek şekilde geniş bir yaygınlık ve çeşitlilikle gündelik yaşamın hemen her alanında karşılaşılabilen bir olgudur. Bu bağlamda; kullanılma amacına, gerçekleştiği bağlama, ilişkiye kaynaklık eden ağlara ve ilişkini formuna göre farklı türler içeren *klientalizmin*, bu farklı bağlam, tema, dayanak, mecra özelliklerinden dolayı farklı kavramlar ve tanımlamalarla adlandırılabilirdiği görülmektedir. Bu kavramsal kaotik durumun bir sonucu olarak bu kavramlar arasında benzerlikler, silikleşen

4 Modern öncesi dönem *klientalist* ilişkiler ve bu döneme ilişkin yapılan çalışmalar için bkz. Roniger (1983).

5 Konuyu ağırlıklı olarak yönetim ve organizasyonlar açısından değerlendirmekle beraber kültür, toplumsal cinsiyet gibi yönlerine de değinen Türkiye’den bir derleme çalışma için bkz. Erdem (2010).

çerçevelemeler, farklılıklar, birbirlerinin yerine kullanılmalar gibi çeşitli etkenler, literatürde bu konuya ilişkin bir kavram karmaşasına yol açmaktadır⁶.

En kapsayıcı şekliyle ve yukarıda bahsedilen adlandırmaların tamamını içine alacak şekilde *klientalizm*; bu ilişkiye konu olan değerlerin dağıtılmasında ve/veya paylaşılmasında öznel kriterlerin nesnel kriterlerin yerini alması ve/veya yegâne belirleyici kriter olmasıdır. Bu öznel kriterlerin sökün ettiği *benzerlik*, *tema*, *kimlik*; cinsiyet, etno-dinsel durum, teritoryal aidiyet, akrabalık bağları, arkadaşlık ve/veya belirli bir kuruma bağlılık, ideolojik görüş, geleneksel hiyerarşik toplumsal şemalar şeklinde değişik aidiyetler aracılığıyla gerçekleşebilmektedir.

Kaufmann'a (1974: 285) göre, *klientalizm*, kültürden kültüre farklı formları olabilen ikili (*dyadic*) bir takas ilişkisidir ve bu ilişki tipinin en belirgin özellikleri; ilişkinin tarafları arasındaki *eşitsiz güç ve statü*, maddi veya maddi olmayan çıkarlara işaret eden bir karşılıklık ve kültürel ve/veya yasal düzenlemelere zayıf şekilde bağlı *partikülarist* spesifik bir ilişki sistemi olmasıdır. Brinkerhoff ve Goldsmith'e (2002: 3) göre ise, *klientalist* ilişkiler, kör ve dönüşümlü bir sadakatten ziyade iki taraf için de rasyonel ekonomik bir hesaplamaya dayanmaktadırlar. Yazarlar bu özelliklerinden dolayı klientalist ilişkilerin kurumsallaşmış bir demokrasi ve şeffaflığa ulaşamamış ve hukuk devleti normlarından uzak -diğer bir deyişle rasyonel olmayan- toplumlarda görülmelerinin daha yaygın olacağına dikkat çekmektedirler.

Yukarıda da bahsedilen *klientalizm* kavramının kökleri, antik dönem Roma'daki himaye ilişkisine (*patron/client*) kadar götürülebilmektedir. *Klientalizm* kavramının İngilizcedeki karşılığının, yardım etmek, iyilik yapmak anlamına gelen *favour* fiilinden türeyen *favoritism* kavramına, Türkçedeki karşılığının ise *kayırmacılık*, *iltimas* veya *torpil* gibi farklı temalarda (nepotizm/akraba kayırmacılığı, kronizm/dost-ahbap kayırmacılığı vd.) geliştirilebilen farklı kayırma şekillerini içine alabilen tanımlamalara karşılık gelebildiği söylenebilir. Yine İngilizcede *partisan favouritism* olarak yer alan kavram Türkçede *siyasal klientalizm* olarak tanımlanmaktadır. *Siyasal klientalizm* şeklinde bir kavramın olması, kayırmacılığın siyasal olmayan bir türünün de olduğu doğal sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda, klientalizm kavramını *siyasal klientalizm* ve *siyasal olmayan klientalizm* olarak sınıflandırabilmek mümkündür. *Siyasal klientalizm*; ayrıcalık uygulanacak ve bunun sonucunda kayırılacak olan kişi veya grupların özelliklerinin, aidiyetlerinin, değerlerinin, temalarının veya kayıran ve kayırılan arasındaki

6 Bu kavram karmaşasını ve farklı anlam yüklemeleri (özellikle Türkiye'de) konusunu, literatürde temel algılanışı bağlamında analiz eden bir çalışma için bkz. Sargın (2001).

ilişkiseliliğin salt siyasal saik veya amaçlarla belirlenmesi halinde ortaya çıkan kayırmacılık türü olup bu saik veya amaçların/güdülerin siyasal olmaması halinde ise *siyasal olmayan klientalizm* türünden bahsedebilmek mümkündür.

İlgili alan yazınında en çok kullanılan başlıca *klientalizm* kavramlarına, bunların etimolojik kökenlerine ve ağırlıklı bu kökenlerinden ortaya çıkan tanımlamalarına kısaca değinilmesi, konunun anlaşılması ve kavram karmaşasına kısmen son verilmesi açısından önemlidir.

Doğası gereği iktidarların demokratik yöntemlerle değiştiği ülkelerde görülmesi muhtemel olan *siyasi klientalizm*, siyasal menfaatler ve bunların sürdürülebilirliğini sağlamak gibi nedenlerle, genellikle devlet kaynaklarının, ortak bir siyasal çevreden olanlara ve/veya daha somut bir şekilde hâkim siyasal parti taraftarlarına ayrıcalık tanınarak paylaşılması ya da bu paylaşımında belirli grup veya gruplara öncelik ve ayrıcalık tanınmasıdır. ABD'deki siyasal gelişmelerden ortaya çıkan ve batı dillerine ve literatürüne yerleşen benzer bir diğer kavram ise, kamusal kaynakların yağmalanmasına işaret eden *spoil system*'dir⁷.

Klientalizm görece yakın dönem çalışmalarda genellikle siyasal bağlam ve amaçlarla ilişkilendirilebilse de bu ilişki tipinin farklı ilişkiler/ağlar üzerinden hayat bulan değişik şekilleri ve bunlara ilişkin farklı kavramsallaştırmalar da literatürde yer almaktadır. Bu kavramsallaştırmalar ve terimler arasında, gündelik toplumsal/siyasal ilişkilerde ve dolayısıyla ulusal ve uluslararası literatürde en sık incelenen *klientalizm* şekli, *nepotizm* (*nepotism*) yani akraba/kan bağı üzerinden ortaya çıkan *klientalizm*'dir. Etimolojik olarak da anlaşılacağı üzere bu tarz *klientalizm*, maddi ve/veya maddi olmayan kaynakların, dağıtım veya paylaşımında, temel kriter olarak kan bağı/akrabalığın belirleyici olmasıdır⁸. Benzer bir dilsel kökten türemiş olarak Türkçe gündelik hayatta ve dilde de çoğunlukla karşılığı *dayısı olmak* olan *nepotizm*, İngilizcede

7 İngilizce anlamı, yağma, avanta, ganimet olan *spoil* kelimesinden türetilmiş bu kavram, özellikle yedinci ABD başkanı Andrew Jackson'la birlikte 17. yüzyılın sonlarında itibaren ve sonrasında gelen diğer ABD başkanları tarafından da sürdürülen *siyasal klientalizmi* işaret eden bir sistemin adı haline almıştır. Bu sistem kısaca, seçimi kazanan başkanın destekçileri ve parti çalışanlarına ayrıcalıklı bir şekilde çeşitli türdeki kamu kaynaklarını aktarması şeklindedir (Oxford Learners Dictionaries, 2019c).

8 *Nepotizm* konusunda çarpıcı bir örnek M.Ö. dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yaşamış antik dönem Yunan filozofu Platon hakkındadır. Platon (2005: 13), yeğeni Speusippos'un, yeterli gelirinin olmadığını düşünmüş ve öldükten sonra kendi Akademisi'nin yöneticisi olarak onu vasiyet etmiştir.

anlamı erkek yeğen olan *nephew* kelimesinden türemiştir. Bu kavramın işaret ettiği *klientalizm* türünün Türkçe karşılığı ise *yeğencilik*dir. Oxford İngilizce sözlüğüne (2019) göre, 17. Yüzyıl ortalarından itibaren, eski Fransızca *nepotisme*, İtalyanca *nepotismo* olarak söylenegelen *nephew* ve bundan türetilen *nepotizmin* kökeni; -evlenme yasağı bulunan- papaların genellikle gayri meşru çocuklarına verilen isim olan *nipote* ve bu çocuklara tanınan ayrıcalıklara dayanmaktadır.

Türkçe literatürde ağırlıklı olarak, *eş-dost* veya *ahbap-çavuş klientalizmi* şeklinde yer bulan (Aközer, 2003: 14), hatta bazı kaynaklarda bu çerçeveyi aşarak farklı ilişki ve ağları da içine alacak şekilde geniş bir kavramsallaştırma olarak kullanılan (Aytaç, 2010: 91) diğer bir *klientalizm* formu ise *kronizmdir* (*cronyism*)⁹. *Kronizm* Aynı okul öğrencileri ve/veya mezunlarından oluşan ağlar aracılığıyla meydana gelen bir *klientalist* ilişki tipidir. Oxford sözlüğüne (2019a) göre bu kavram, 17. Yüzyılda Cambridge Üniversitesi öğrencilerinin/mezunlarının kendi aralarında arkadaş gruplarına taktıkları argoda yakın arkadaş anlamına gelen *chrony* (aynı terimin yine 17. Yüzyıl sonlarında itibaren Oxford üniversitesindeki benzeri/karşılığı ise *chum'dur*) teriminden türemiştir. Yine sözlüğe göre, kelimenin kökeni ise Yunanca “uzun zamandır” anlamına gelen *khronios* kelimesidir. *Kronizm* (*cronyism*) kavramının daha kapsayıcı bir hal alarak bu günkü politik anlamında ilk kullanımları ise, 1946 yılında A.B.D.’de Başkan Roosevelt’in ve yine 1952’de Truman yönetiminin atamalarındaki kayırmacı uygulamalarını ifade etmek amacıyla köşe yazarları tarafından kullanılması ile olmuştur (Khatrı, 2003: 290; Dağlı ve Aycan, 2010:167)¹⁰.

Teritoryal bir aidiyeti içeren *hemşericilik*; aynı bölgede doğan, yaşayan ve budunsal kökleri o bölgeye ait kişiler veya topluluklara yapılan ya da bu kişilerin birbirlerine sağladıkları ayrıcalık olarak ifade edilebilir. Bu ilişki sisteminde temel belirleyici olan ve bu ilişkiyi işlevsel hale getiren, bu kimselerin veya

9 Benzer bir klientalist ilişkiye işaret eden kavram ise Çin’ce *guanxi* dir. Örnek bir çalışma için bkz. Luo (1997); bu ilişki tipinin farklı kültürlerde de farklı adlarla var olduğu görülmektedir, örneğin; Rusça *blat*, Arapça *wasta* gibi kelimeler de bulunmaktadır (Erdem ve Karataş, 2015: 57, Loewe, 2007: Foreword).

10 Kamu politikalarında belirleyici unsur olarak *ahbap çavuş ilişkilerinin* yaygınlaşmasının sonucu Asya ülkelerinde meydana gelen 1990’lı yıllardaki ekonomik krizden sonra literatürde oldukça yer bulmaya başlayan *kronizm*, daha sonraları *ahbap-çavuş kapitalizmi* ya da *krono kapitalizm* (*crony capitalism*) adıyla kavramlaştırılmış ve çeşitli çalışmalara konu edinmiştir. Konuyla ilgili öncü bir makale için bkz. Dale (1999).

toplulukların kendi coğrafyalarından farklı yerleşim yerlerinde bulunmaları durumunda bu ilişkinin, ortaya çıkması ve/veya işlevsel bir forma bürünmesidir.

Daha önce bahsedilen politik içeriğinden bağımsız olarak modern-öncesi bir toplumsal hiyerarşik ilişki şeklini de ifade eden *patronaj* veya *himayeciliğe* benzer bir ilişki sistemi olarak aşiretçilik (*tribalizm*)¹¹ ise, kan/akrabalık bağı, teritoryal aidiyet, kültürel hiyerarşik ilişkiler, hatta etno-dinsel bir kimliği işaret etmesi açısından politik bir içerik ve imlemeyi de kapsayabilen çok boyutlu bir ayrıcalıklı grup yaratan *klientalizm* kaynağı ve temasıdır.

Yukarıda değerlendirilen farklı çalışmalar dikkate alındığında bu ilişki sisteminin; *klientalizm*, *favoritizm*, *kronizm*, *patronaj* gibi çeşitli kavramsallaştırmalarının olduğu ve farklı bağlamlarda farklı sınıflandırmalara ve gruplandırmalara tabi tutulduğu görülmektedir. Farklı çalışmalardaki bu farklı kavramsallaştırmalar, sınıflandırmaların ilişkisel bağlamlarından ve sökün ettikleri temel noktalarından kaynaklanmaktadır. Literatür incelendiğinde *klientalizmin*; bu ilişkinin amacına, kaynağına, temasına ve/veya şekline, tarihsel ve toplumsal olarak gelişim şekline göre ve bu ilişki tipini inceleyen disiplinin kuramsal ve kavramsal işleyişine göre farklı şekillerde sınıflandırılabilindiği anlaşılmaktadır.

2. Liyakat

Klientalizm konusunda diğer bir husus ise bu ilişki ve/veya yönetim anlayışının liyakat üzerinden okunmasıdır. En temelde belirli görevler/konumlar için seçilecek kişilerde biyolojik ve bilişsel yeterliliklerin (kudret) derecesinin temel/yegâne belirleyici olması olarak kısaca tanımlanabilecek eşitlik temelli bu yaklaşım günümüze kadar birçok düşünür tarafından irdelenmiştir.

Hobbes (2007: 68-75) önemli eseri *Leviathan*'da bu konuya, “kudret, bir insanın iyi gibi görünen, gelecekteki bir şeyi elde etmeye yarayan şu anki araçlarıdır ve ya doğal ya da araçsaldır. Doğal kudret, bedeninin veya zihnin melekelerinin üstünlüğüdür; araçsal kudretler ise, bunlar yoluyla veya talih

11 İngilizce *tribe* kelimesi, Romanın ilk üç halkı/ailesi olan Romus, Romulus ve yerli halktan geldiği düşünülür; üçlü, üçle ilgili anlamlarındaki, Latince *tribus* (çoğul) ve/veya eski Fransızca *tribu*'dan türemiştir. Bu kelime belirli bir bölgede yaşayan, aynı ırk ve aynı gelenekten (dil, din, vb.) gelen ve genellikle bir şef tarafından yönetilen grup, topluluk anlamına gelmektedir. Aynı kelimedenden türetilmiş *tribalism* ise: bir kabileye veya sosyal gruba sadık kalmaya dayanan davranış, tutum ve bir kabilede veya kabilelerde örgütlenme durumu anlamlarına gelmektedir (Oxford Learners Dictionaries, 2019b).

sayesinde elde edilir” şeklinde değinmiştir. Aynı eserinde Hobbes liyakati de, “bir insanın kıymeti veya değerinden ve ayrıca fazilet veya layığından başka bir şey olup, o insanın değerli olduğu alandaki özel bir kudreti veya yeteneğinden oluşur” diye tarif etmektedir.

Benzer tespitler İtalyan düşünür Machiavelli’de de görülmektedir. Yazar bu konuya çalışmasının temel perspektifi olan prensler ve prenslik üzerinden; bu konuma yükselişin nedeni olarak beceri veya talih gerekliliği olarak değinmiştir. Machiavelli’ye (1994: 59-62) göre beceri olmadan sadece talih vasıtasıyla bu konuma (prenslik) gelenlerin tutunmak için çok ter dökmeleri gerekecektir ve bu tutunma uzun süreli olmayacaktır.

Her ne kadar adil ve hakkaniyetli bir yönetime işaret etse de bu yaklaşıma (*liyakat*) ilişkin, doğuştan gelen ve/veya topluma gömülü eşitsizlikleri göz ardı ettiği yönünde eleştiriler de gelmiştir. Örneğin *meritokrasi* kavramını ilk icat eden ve olumsuz bir değerlendirmede bulunan M. Young, 1958 yılında yayınlanan *Meritokrasinin Yükselişi, 1870-2033 (The Rise of the Meritocracy 1870-2033)* isimli eleştirel distopik eserinde, bu yaklaşımın topluma gömülü sosyo-ekonomik/kültürel ve/veya biyolojik/bilişsel eşitsizlikleri sürdüreceği ve meşrulaştıracağını savunmuştur. Aslında benzer bir eleştiri eşitlik anlayışının analizi şeklinde, önemli düşünürlerden Rousseau’nun toplumsal eşitsizlikler konusundaki düşüncelerinde de görülebilir. Rousseau, toplumsal eşitsizlik kavramını; yaş, zekâ veya ruh nitelikleri, sağlık, bedensel güç gibi doğa tarafından meydana gelmiş olan farklardan oluşan *doğal/fiziksel eşitsizlik* ve insan rızası ya da insan onayı ve bir tür uzlaşma sonucunda ortaya çıkan *manevi/siyasi eşitsizlik* olmak üzere iki gruba ayırmış ve bu tanımlama üzerinden benzer bir noktaya çok önceleri işaret etmiştir (Rousseau, 1990: 87,130-131).

Bu çalışmanın konusu bağlamında *liyakat/klientalizm* tartışmalarına aşağıda ayrıca irdelenecek farklı bir perspektiften önemli bir bakış açısı kazandıran bir tespit de Ş.Mardin’e aittir. Mardin, yukarıda farklı tanımlamaları ve adlandırmaları verilen ve önemli bir kısmı modern öncesi ilişki sistemlerine işaret eden *klientalist* toplumsal ilişki sistemlerine Orta Asya gelenekleri üzerinden farklı bir yorum getirmiştir. Öyle ki bu yorum özellikle *nepotizm*, *tribalizm* gibi bir dışlayıcılık içeren ve bu dolayısıyla belirli kimselerin toplumsal/kamusal kaynaklardan faydalanmasının önüne geçen *klientalist*, *tribalist*, *nepotik* ilişki sistemlerinin tarihsel Orta Asya kökenlerinin bu durumun tam aksini işaret ettiğini belirtmektedir. Mardin’e (2013: 82-83) göre, eski Türk topluluklarında, soylu olmanın süregelen iki belirleyici kriteri; akrabalık ve başarı idi ancak bahsedilen soylu tabakasına girmeye imkân veren akrabalık düzenlemeleri oldukça sofistikedir. Yazara göre, Altay toplumları, baba yanlı akrabalık ilkesine sıkı bir biçimde bağlıydılar ve bütün Moğollar ve bütün Türkler fiilen ya da gizli olarak baba tarafından akrabadırlar. Bu ilkeye göre en

alt tabakadan bir Moğol, en üst yönetici Cengiz Han'la ortak atalara sahip olduğunu ileri sürebilir ve imparatorla, dolaysız bir baba yanlı akrabalığı olduğunu ortaya çıkarabilirdi. Dolayısıyla yöneticilik yeteneği ve/veya orduda yiğitlik ve önderlik becerisi (*liyakat*) gösterir ise, toplumda en yüksek mevkie yükselebilirdi. Orta Asya geleneğinde bu kural hem doğuştan olanlar, *hem de evlat edinilenler için* geçerliydi (Mardin, 2013: 82-83). Dolayısıyla “modern-öncesi” bir siyasal/toplumsal ilişki sistemi olarak *tribalist/nepotik* yöntemin, aslında eski dönemlerde görece küçük topluluklarda herkesi kapsayabilmek amacıyla ortaya çıkan ve ironik bir şekilde kapsayıcılığa ve liyakate işaret eden, rasyonel bir model olduğundan bahsedilebilir.

Kamusal ve/veya özel kaynakların dağıtılması veya paylaşılmasında adalet liyakat içermeyen kriterlerin belirleyici olması olarak *klientalizm*, ağırlıklı olarak *nepotizm*, *tribalizm*, gibi modern öncesi toplumsal ilişki sistemlerine işaret etmektedir. Özellikle kamusal kaynakların dağıtılmasında hem toplumsal adalet ve bu dolayısıyla barışa hem de organizasyonel verimlilik/başarı anlamında da toplulukların ya da ülkelerin geleceğine etkileri bakımından bu konu oldukça önemlidir. Bu bağlamda konunun bir diğer boyutu ise özellikle kamusal pozisyonların/statülerin dağıtılmasıdır. Öyle ki bu kamusal *statüler* hem organizasyonel başarı anlamında kamu yönetiminin hem de taşıdıkları maddi ve manevi (toplumsal, siyasi) değer anlamında toplumsal ilişkilerin önemli bir yönüne işaret etmektedirler. Toplumsal statüler ya da *statü grupları* ve bunların taşıdıkları değer ve önem özellikle Weber'de oldukça belirgindir. Weber'in toplum tahayyülünde (1968: 935-937), Marks'a da bir eleştiriyi içeren toplumsal tabakalardan biri olarak *statü grupları* önemli bir yer tutmaktadır. Sınıf düzeninin karşıtı olarak statü düzeninde sağlanan/dağıtılan bir değer olarak toplumsal konum/itibar siyasi otorite tarafından dağıtılmaktadır. Elde edilen maddi ve manevi anlamda oldukça önemli ve etkili bu konular/güçler ve onları dağıtan/dağıtma yetkisini elinde bulunduran gücün (otorite) kaynağı elbette ki bu konuların işleyişi ve etkinliğinde de oldukça belirleyici olacaktır.

Dahrendorf'un da dikkat çektiği üzere “otorite kişilerden değil konulardan kaynaklanmaktadır” (Akt. Ritzer ve Stepnisky, 2014: 269). Dolayısıyla tarihsel ve toplumsal olarak çok yönlü etkileri olan toplumsal ve siyasal konuların dağıtılması/paylaşılmasında belirleyici olanın (otorite) analizi çok boyutlu toplumsal/siyasal ilişkileri ve bunların sonuçlarını anlama ve açıklama da önemli ipuçları sunacaktır.

3. Max Weber ve Otorite Analizi

Otorite (güç) kavramına ilişkin antik dönem düşünürlerinden beri birçok açıklama yapılmış olsa da bu kavram konusunda en etkili görüşlerin Max

Weber'e ait olduğu söylenebilir. Özü itibari ile iki taraf arasındaki asimetrik otoriter ilişki, ortak bir akıla ya da bu ilişkideki hâkim tarafın gücüne dayanır ve bu ilişkideki taraflar arasında -bu ilişkinin sürmesinin dayanağı olarak- müşterek sahip olunan şey, sadece her iki tarafça da haklı ve meşru görülen, her iki tarafça da önceden belirlenmiş/kabul edilmiş sabit konumları içeren hiyerarşinin kendisidir (Arendt, 2012:129). Weber'in otorite analizinin temel dayanağı olan otoritenin meşruiyetinin kaynakları üzerinden incelenmesinin sebebi de benzer bir önkabuldür.

Weber'in genel toplum tahayyülünün ana dayanağını meydana getiren *gelenekselden rasyonele* evrilen toplum, onun otorite ve gücü ve bunların meşruluk kaynaklarını açıklamada da temel izleği olmuştur. Weber'e (1968: 53) göre otorite/egemenlik (*herrschaft*), “belirli bir içeriğe sahip bir emrin belirli bir grup insan tarafından yerine getirilme olasılığıdır”. Yine Weber'e göre, “Egemenliğin varlığı, yalnızca bir kişinin diğerlerine başarılı bir şekilde emir veren gerçek varlığına dayanır”. Weber bu otorite (egemenlik) tanımı bağlamında *güç*'ü ise, “sosyal bir ilişki içerisindeki bir aktörün, direnişe rağmen, bu olasılığın dayandığı temele bakılmaksızın, kendi iradesini gerçekleştirebilecek durumda olma olasılığı” olarak tanımlar.

Weber *otoriteyi* meşruiyet kaynaklarından hareketle, *geleneksel, karizmatik ve ussal otorite* olarak sınıflandırır. Aslında Platon'dan Hegel'e ve görece daha yakın dönem düşünürü olarak Sennett'e kadar, çok sayıda özü itibariyle birbirine ve Weber'in tanımlamasına yakın *otorite* kavramlaştırmaları vardır¹². Weber'e (2004: 373) göre; “bütün yönetici güçler, din-dışı ya da dinsel, siyasal ya da apolitik, belli saf (ideal) tiplerin çeşitlemeleri ya da benzerleri olarak düşünülebilir. Bu ideal tipler, yönetici otoritenin sahip olduğunu iddia ettiği meşruiyetin temeli araştırılarak yaratılır”. Weber itaati sağlayacak olması ve işleyiş ve ilişkilerin de ana izleğinin nasıl olacağını şekillendirmesi bakımından, meşruiyetin temellerini de üç tiplerle analiz etmektedir. Bunlardan biri (Weber, 1968: 215): rasyonel temelli, çıkarılan kuralların yasallığına ve bu tür kurallar kapsamında otorite konumuna yükselmiş olanların emirler verme hakkına olan inanca dayalı *yasal/ussal otorite'dir*. Bir diğeri; geleneksel temelli, eski geleneklerin kutsallığına ve bunlar altında otoriteyi uygulayanların meşruiyetine ilişkin yerleşik bir inanca dayalı, *geleneksel otoritedir* ve meşruiyeti geleneğe dayalı en önemli hâkimiyet tipi ise *patrimonyalizmdir* ve son olarak karizma temelli, bir kişinin istisnai kutsallığına, kahramanlığına veya örnek niteliğine ve onun tarafından ortaya çıkarılan veya emredilen normatif kalıplara veya düzene bağlılığa dayanan, *karizmatik otorite* dir.

12 Farklı bir otorite analizi için bkz. Foucault (2000).

Weber bu otorite analizinde, aslında geleneksel ile karizmatik arasında bir yerde duran ve gelenekselle beslenen bir karizmaya işaret eden ve onun “*patrimonyalizmin* en uç durumu” olarak ifade ettiği *sultanizm* ortaya çıkar¹³. Weber’e (1968: 231) göre, “*patrimonyalizm* ve en uç durumda *sultanizm*; geleneksel egemenlik, tamamen efendinin kişisel araçları olan bir yönetim ve askeri güç geliştirdiğinde ortaya çıkma eğilimindedir.”

Weber’in ideal tipler üzerinden yaptığı otorite ve meşruiyet analizlerine çeşitli eleştiriler de gelmiştir ve gelmeye de devam etmektedir¹⁴. Burada incelediğimiz konu bağlamında bazı eleştirilere kısaca değinmek yerinde olacaktır. İnalçık’a (1994: 21) göre, Weber’in Osmanlı üzerinden de kanıtlamaya çalıştığı *patrimonyal* otorite/devlet analizinde; memurların seçilmesinde hükümdara gösterilen sadakatin göz önünde tutulan bütün diğer mülahazaların üstünde olduğu ve bu nedenle *patrimonyal* bir yönetim olarak Osmanlı’da memurların hükümdarın kişisel hizmetkârları arasından seçilen ve mesleki eğitim ve uzmanlaşmanın gerekli ön koşul olmadığı, terfilerin objektif kurallara göre değil, hükümdarın teveccühüne ve keyfi tercihine bağlı olduğu yani rasyonel bir anlayışın hâkim olmadığı Türk sarayı tespitlerinin yanlışlığı, özellikle on altıncı yüzyıldaki gelişim biçimi içinde Osmanlı bürokrasisinin bazı nitelikleri incelendiğinde net olarak görülebilmektedir. Önemli tarihciye göre:

Kanuni Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı bürokrasisi yalnızca hükümdar kapusunun bir parçası olarak görülemez.(...) Ampirik araştırmalar, Osmanlı bürokrasisinin saf bir “*patrimonyal*” yapıdan, belirlenmiş kurallar ve usuller ile nispeten “rasyonel” bir sistem içinde çalışan, giderek içe dönük ve özerk bir organizasyona doğru evrildiğini göstermektedir. (...) [Osmanlı Bürokratlarının] faaliyetlerinin gerekçesi ve meşruiyeti, padişahın keyfine, kendi uzmanlıklarına ve son kertede de gelenekten ziyade “din ve devletin” çıkarlarına dayanıyordu. [Öyle ki] Osmanlı bürokratları sonraki sultanların, Fatih Mehmed ve Birinci Süleyman’ın kurduğu yerleşik Osmanlı devlet geleneğine kendilerince aykırı gördükleri eylemlerini eleştirdiler (İnalçık, 1994: 21-22).

Yine görece yeni çalışmasında Altunoğlu da (2020: 19-21), Weber’in Avrupa merkezci ve Oryantalist bir bakış açısı/ön kabulü ile Batı ve Osmanlı’nın da içinde yer aldığı Asya İmparatorluklarının dikotomik evrimine ilişkin şematik indirgemeciliği ve Osmanlı üzerinden yaptığı, “*patrimonyalizm* ya da *sultanizm* kavramsallaştırmalarının, bizi bütün bir Osmanlı deneyimini basitleştiren, başka

13 *Patrimonyal Sultanizm*’in modern-sonrası tezahürleri (*neo patrimonyalizm/neo patrimonyalist sultanizm*) için bkz. Houcham (1998); Sören (2018) ve Türkiye üzerinden bir analiz için bkz. Kalaycıoğlu (1992).

14 Önemli olan bazı eleştiri ve geliştirmeler için bkz. Parkin (1982) ve Beetham (1991).

pek çok önemli noktanın üzerini örten bir çıkmaza sürükleyebileceğinden” bahsetmektedir.

Her ne kadar Asya tipi imparatorluklar ve bu çerçevede Osmanlı üzerinden yaptığı değerlendirmeler kısmen tutarsız olsa da Weber’in *gelenekselden ussala* evrilen toplum analizi, *kayırmacılık* konusunun anlaşılması ve açıklanabilmesi konusunda bazı önemli ipuçları sunabilir. Öyle ki *kayırmacılık*, Weber’in *geleneksel*, *feodal*, *nepotik* toplumsal ilişkilerden; kurumlaşmış, rasyonel, hesaplanabilir yeni toplumsal ve siyasal hayata evrim modelinin *anomik* bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Ancak onun *rasyonel* toplum tahayyülünün ve bunun rasyonel olmayan “eski” dolayısıyla başarısız tiplerinin (*geleneksel* ve *karizmatik*) *sultanizm*’de de görüleceği gibi *oryantalist* bir bakışı gözler önüne seren örnekleri tam anlamıyla doğru olmayabilir veya en azından bu otorite ve dolayısıyla bu dolayımın ortaya çıkan yönetim anlayışlarının oldukça önemli bazı örneklerini gözden kaçırmış olduğu kanıtlanabilir tarihsel gerçekler olarak orta yerde durmaktadır.

Weber’in işaret ettiği ideal rasyonel toplum ve organizasyon (bürokrasi) yapısı onun anlattığının aksine, içerisinde geleneksel ve kültürel kodları da barındıran bir model olarak Orta Asya’dan başlayarak 16. Yüzyılın sonlarına kadar birçok Türkî devlet ve imparatorlukta, yüzlerce yıl farklı şekillerde uygulanmıştır.

Rasyonel olmayan bir ilişki sistemi olarak *klientalizm* ağırlıklı olarak Weber’in modern öncesi ve *arasyonel* olarak ifade ettiği ilişki/yönetim sistemlerine işaret etmektedir. Bu bağlamda rasyonel bir anlayış olarak *meritokrasi* (*liyakat*) de bunun karşıtı olarak kabul edilebilir. Asırlar boyunca büyük imparatorluklar kuran ve sürdüren bir gelenek olarak Orta Asya kavimleri ve bunların devamı niteliğindeki devletlerin Weberyana anlamda okunması önemli bazı tutarsızlıkları ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki modern öncesi *geleneksel* ve/veya *karizmatik* tipteki ilişki sistemlerinin -ki Weber’e göre bunlar arasyoneldir- hâkim olduğu bu devletlerin tarihsel olarak gösterdikleri başarıların açıklanması önemli bir soru-n olarak ortaya çıkmaktadır.

4. Orta Asya, Bozkır Geleneğinde Bir Rasyonel Yönetim Modeli Olarak Nökerlik

Weber’in gerek toplum tahayyülünde gerekse organizasyonel başarının bir anahtarı olarak sunduğu modern, “ileri” -batılı- toplumların yönetim anlayışı olarak *rasyonel* çözüm, aslında bu araştırmanın kapsamında *liyakat* veya *ehliyet* olarak da değerlendirilebilir. Ancak onun bu *ideal toplum* ve organizasyon modelinin birer anti tezi olarak sunduğu ve bu bağlamda bir olumsuz anlam

yüklediği *patrimonyalizm/sultanizm* tespitinin tarihsel ve rasyonel temellerinin - en azından- yeterli olmadığı açıktır. Öyle ki onun 19. Yüzyıldan itibaren savunmaya başladığı rasyonel yönetim anlayışının en belirgin örnekleri, 13. Yüzyılda Orta Asya'dan başlayarak, 16. yüzyıla kadar birçok Orta Asya, Türkî devlet ve yönetim geleneğinde belirgin bir yönetim anlayışı olarak kullanılmıştır. Öyle ki aksi bir durumda -ki Weber'in de analizinin zayıf noktası budur- yüzlerce yıl Orta Asya ve sonrasında Selçuklu ve Osmanlıyla birçok kıtada devam eden imparatorluk geleneği ve kıtalara hükmeden bu anlayışın/işleyişin açıklanması mümkün olamayacaktır. Aslında tarihin en büyük organizasyonları olarak gösterilebilecek, gerek Moğollar gibi Orta Asya'daki İmparatorluklar gerekse Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu, Weber'den çok önceleri bu rasyonel yönetim anlayışının ve dolayısıyla liyakat/ehliyet anlayışının öneminin ve gerekliliğinin farkındaydılar.

Orta Asya'dan itibaren Türkî devletler ve devlet geleneğindeki - Weber'in tespitinin aksine *patrimonyalist*, mistik ve irrasyonel olmayan-rasyonel boyut, gerek Orta Asya'dan itibaren siyasal işleyişte oldukça etkin olan *kurultay*¹⁵ geleneğinde formel ve somut olarak, gerekse zımni olarak görülebilir¹⁶. Bu zımni ilişki/işleyişe dikkat çeken Mardin'e (1997: 112) göre, yüzyıllarca devam eden Türk devlet geleneğinde; "Sultan'ın meşruiyetinin kendi kişiliğinden değil, aksine hanedanın sembolik gücünden kaynaklandığını görebiliriz. Sultanlar şahıs olarak oldukça savunmasız idiler ve çoğu kez gayri memnun zümreler tarafından tahttan indirilmekteydiler. Bununla beraber, bu topluluklar, hanedanın bizatihi kendisini korumada titizdiler". Mardin'e göre Orta Asya'dan itibaren Türk devletlerinin çoğunda görülebilen isyanlar, kalkışmalar, ayaklanmalar gibi olayların bu bağlamda yerine getirdiği farklı fonksiyonları vardır. Mardin'e (1997: 113) göre,

Osmanlı tebaasına koruyucu bir kalkan sağlayan ve uyulması mecburi olan Osmanlı toplumundaki mevcut sosyo-ekonomik düzenlemeler (...) yani Osmanlı toplumunun ahlak ekonomisi denebilecek bir düşünceden (söz

15 Orta Asya devlet geleneğinde *kurultay* ve *halk*'ın etkinliğine ilişkin bkz. Barthold (2004).

16 Bunu kanıtlar bir tespit önemli Orta Doğu tarihçisi B. Lewis'e aittir. Yazar, Fransız Devrim'inden birkaç yıl önce dönemin İstanbul'daki Fransa elçisinin ülkesine gönderdiği bir rapordan bahsetmektedir. Bu rapora göre, Fransa'nın elçiyi bir takım müzakereler için Türk hükümetini zorlamasının istenmesi üzerine Fransız elçi, "burada işlerin kralın tek efendi olduğu ve ne istiyorsa onu yaptığı Fransa'daki gibi olmadığını anlamaları gerektiği" cevabını vermiştir. Elçi "burada Sultan'ın yüksek makam sahiplerine, bu makamlardan emekli olanlara, tüccarlara, loncalara ve tüm diğer gruplara danışması" gibi bir gereklilik olduğundan bahsetmektedir (Lewis, 2020: 391-392).

edilebilir). Bu toplum(sal) görüş/algı, sultanın uyruklarıyla zımni bir sözleşmeyi, eğer tahtını korumak istiyorsa, uymak zorunda olacağı bir sözleşme fikrini ihtiva etmekteydi.

Tarihin bilinen ilk sosyologu olarak kabul edilebilecek İbn-i Haldun'a atfen söylenen " coğrafya kaderdir" sözü aslında yukarıda bahsedilen rasyonel, liyakat temelli ve dolayısıyla insan merkezli devlet/yönetim geleneği ve anlayışını anlamak için de önemli ipuçları sunmaktadır. Coğrafyanın toplumsal, kültürel, siyasal ve ilişkisel olana etkileri olarak kısaca açıklayabileceğimiz bu coğrafi determinizm Orta Asya geleneğindeki bu durumu açıklamaya yardımcı olabilir. Ekolojik olarak Orta Asya bozkır kuşağı; kuzeyde, yağış miktarının az, ürün yetiştirme zamanlarının sınırlı, iklimin sert, gece ve gündüz, yaz ve kış arasındaki farkın çok büyük olduğu karasal bir bölgedir ve bu sert çevresel şartların bir sonucu olarak nüfus yoğunlukları düşüktür (Biran, 2019: 18). Bu yüzden Moğol Hanları gibi birçok Orta Asya Hanlarının zenginliği, sahip oldukları toprakla değil insanla ölçülmekteydi (Biran, 2019: 18). Tarihsel ve coğrafi bir zorunluluk olarak ortaya çıkan bu anlayışın yani insana ve dolayısıyla insani yeterliliklere verilen değer anlayışının, Orta Asya'dan başlayarak tarih boyunca birçok Türkî devlet geleneğinde belirleyici olarak devam ettiği söylenebilir. Bunun sonucu olarak yüzlerce yıl birçok kıtaya hükmeden büyük organizasyonlar kurulabilmiştir. Aslında bu rasyonel yönetim anlayışının billurlaştığı örneklerden biri *nökerlik* kurumudur.

Nökerliğin, Cengiz Han tarafından gelenekle beslenen ancak rasyonelliğini yitirmeye başlayan *tribalist/nepotik* siyasal anlayışın rasyonelleştirilmesi olduğu söylenebilir. Aslında yukarıda alıntılanan Mardin'in dikkat çektiği, o döneme kadar hâkim anlayışın da (*tribalist-nepotik*) temelleri Orta Asya kavimlerinin geleneklerinden beslenen ve rasyonel bir çözüm olarak ortaya çıktığı ve *nepotik* olmasına rağmen rasyonel bir yönelimi işaret etmesi açısından bu işleyişin farklı işlevleri dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir husustur. Benzer bir şekilde rasyonel bir anlayışla şekil bulan bir ilişki sistemi/yönetim modeli de *nökerlik* kurumudur. Hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş benzeri anlamları olan Moğolca *nöker* (*nökör*) kelimesi Eski Türkçede de bulunmakta, Moğollarda İmparator muhafızlarıyla han ve kabile reislerinin - yaygın bozkır geleneklerinin aksine bir akrabalık bağı olmadan- hizmetinde olan bağımsız savaşçılara işaret eden bir grubu ifade etmek için kullanılmıştır (Günel, 2007: 216-217; Caferoğlu, 1948: 255; Biran, 2019: 22). Güçlerini ve otoritelerini *tribalist/nepotik* bir dayanak olmaksızın doğrudan imparatorlardan alan, herhangi bir sosyal kökenden, göçebe ya da yerleşik, asil ya da sıradan hatta köle olabilen *nökerler*; askeri komutan, yönetici, gizli veya kamu ajanı veya her türden uzman olarak hükümdarın eli, kolu, gözü kulağı gibi hareket ediyorlardı ve kabile reisleri ve soylular gibi bir pozisyona sahip olabiliyorlardı (Fletcher, 1986: 20).

Bir bozkır imparatorluğunun kurulabilmesinde, güçlü kabile reisleri koalisyonu tarafından desteklenen ve yetenekli *nökerlere* sahip bir bozkır imparatoru hayati öneme sahipti (Fletcher, 1986: 22). Özellikle Cengiz Han'ın küresel anlamda günümüzde bile etkileri devam eden büyük başarılarında önemli etkenlerden biri olarak da değerlendirilebilecek bu kurum (*nökerlik*), Cengiz Han sonrası birçok Türkî kavimde/devlette de farklı adlandırmalar ve farklı şekillerle devam ettirilmiştir denebilir¹⁷. Örneğin Melikşah zamanında Orta-çağ'ın en büyük ordularından biri haline gelen Selçuklu ordularında da, çeşitli kavimlerden seçilerek özel eğitimlerden geçirilen ve doğrudan doğruya sultana bağlı *gulam* (çoğulu *gulaman* veya *gulaman-ı saray*) benzer bir birime işaret etmektedir (Kafesoğlu, 1997: 370)¹⁸.

Aslında Cengiz Han'ın en temel özelliklerinden biri de yasa (*yasak*) koyucu olmasıdır. Bu bağlamda onun devletini kurarken getirdiği kökeni bozkır törelerine dayanan yasal düzenlemeler (*yasak*) hem Moğol hukukunun temellerini oluşturmuş hem de ardıllarına idari bir ölçüt miras bırakmıştır (Temizsu, 2012: 6, 34; Avaner, 2018: 1008)¹⁹. Bu çerçevede belirli bozkır geleneklerinin kuşaktan kuşağa aktarılabilmesinin temel sebebi ise Taşağul'ın de ifade ettiği üzere (2015: 17); “eski Türklerin büyüklü küçüklü boy sistemlerine dayalı bir hayat tarzını benimsediklerinden dolayı sosyal yapılarının getirdiği dayanışmanın sağlamlığından manevi yapılarının bozulmaması, böylece çok uzun mesafeler kat edilerek yapılan göçlere rağmen zengin tarihlerinin devamlılığın sağlanabilmesidir”²⁰. Öyle ki Yeniçeri Ocağı ve devşirme sistemleri de benzer bir gelenekten/mantıktan beslenmektedir. Cengiz Han'ın ve Moğolların insanlık tarihinin seyrini değiştiren büyük devrimlerinden biri olarak

17 Orta Asya'dan, Osmanlıya ve Anadolu'ya *nöker* ve *nökerlik* kavramının kullanımlarına ilişkin bkz. Caferoğlu (1948).

18 Kısmen benzer şekilde Arap ve Türk-İslam devlet geleneklerinde iç ve dış güvenlik, asayiş gibi belirli kolluk görevlerini yerine getiren birimler olarak *şurta* ve *aseslik* kurumlarına da bakılabilir.

19 *Yasak* kelimesi 13. ve 14. yüzyıllarda “yasak, düzenleme, emir, kural, ceza, haraç, vergi, savaş düzeni gibi anlamlarda kullanılmaktaydı ve Moğollardan önce diğer Türkî kavimlerde de görülmekteydi. Cengiz Han'ın siyasal düzenlemelerine işaret eden yasa veya *yasak* için bkz. Temizsu (2018).

20 Gerek öncelikli ve ağırlıklı olarak Arap/İslam ve diğer medeniyetlerin etkileri dolayısıyla bir Türk devlet geleneği ve bu çerçevede kamu yönetimi anlayışından/kültüründen söz edilip edilemeyeceği gerekse Moğolların ve/veya Moğol imparatorluğunun Türklüğü konusunda önemli bir tartışma için bkz. Avaner (2018).

görülebilecek²¹, özü itibarıyla rasyonel bir yönetim anlayışına işaret eden bu işleyiş oldukça önemlidir. Cengiz Han'ın başarısının altında yatan en önemli nedenlerden biri; ordu da klasik ondalık örgütlenmeyi sürdürmesi ancak bu sistemin *tribalizm* ile ilişkisini kesmesi ve ortaya çıkan yeni Moğol askeri birimlerinin genellikle farklı kabilelerden insanlardan oluşan imparatorluğun yeni bir üst yönetim sınıfı haline gelen *nökerler* tarafından yönetilmesi idi (Biran, 2004: 346). Nökerlere sağlanan bu toplumsal ve siyasal konum/statülerin temel dayanağının yukarıda da bahsedilen rasyonel temelli bir *liyakat* yaklaşımı olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

İrrasyonel olduğunu belirttiği modern öncesi *otorite* ve *meşruiyet* tiplerine ilişkin ve bunlar üzerinden Weber'in Osmanlı/Türk devlet geleneği analizlerinin, aslında tam olarak gerçeği yansıtamayacağı Osmanlı'nın 16. Yüzyıla kadar olan gerek siyasal gerekse bürokratik bir aygıt olarak devlet anlayış ve işleyişinden anlaşılabilir. Öyle ki *gelenekle* temellenen ve onun bir yansıması şeklinde *karizmayı* da içkin olan Orta Asya kökenli Osmanlı yönetim anlayışı/devlet aygıtı, bu otoritesini yüzyıllar boyunca rasyonel bir işleyişle uygulamıştır/sergilemiştir denebilir. Bu bağlamda bu çalışmada da işaret edilen, aslında yüzyıllar boyu süren bir rasyonel anlayışın temellerinden biri olan *nökerlik* ve benzeri kurumlar ve bunların belirli noktalarda devamı olarak nitelendirilebilecek *devşirme* sistemine varan anlayış/işleyiş, dayanağını *gelenekten* alan bir *otoritenin* nasıl *rasyonel* olacağını/olabileceğini göstermesi açısından oldukça somut ve çarpıcı örneklerdir.

Aslında Weber'de görülen ve zamanın hâkim *lineer evrimci/aydınlanmacı* paradigmasının bir yansıması olarak değerlendirilebilecek, geleneksel olanın rasyonel olmayacağı savının kendi iç çelişkileri de mevcuttur denebilir. Öyle ki asırlarca tekrar ederek gelen bir kültüre işaret eden *gelenek-ler-in* tamamen indirgemeci bir yaklaşımla rasyonel olmaması gibi bir değerlendirme ontolojik olarak da mümkün değildir. Bu durum özellikle siyasal/yönetimsel ilişkilerin rasyonel olmaması durumunda kalıcılığının mümkün olmayacağı gibi basit bir mantık yürütme ile de anlaşılabilir. Zaten Orta Asya'dan Osmanlı'ya süregelen ve *nökerlik* gibi kurumlarla billurlaşan rasyonel yönetim anlayışı ve bunun işaret ettiği *liyakat* son tahlilde toplumsal bir formasyonda hem organizasyonel hem de toplumsal olarak tüm taraflar için en

21 Moğolların insanlık tarihine etkilerini küreselleşme bağlamında analiz eden bir çalışma için bkz. Kradin (2013).

temel, rasyonel, adaletli ve kalıcı bir yöntem olmak gibi bir zorunluluğu da içermektedir. Öyle ki belirli bir düzeyde adaletin içkin olduğu liyakat; değerlerin dağıtım ve/veya paylaşımında otoriteyi elinde bulunduran/dağıtanlar, bu değerlere talip olanlar ve nihayetinde organizasyonun verimliliği için yegâne kadim bir yöntem/araçtır.

Geleneksel olan ile rasyonel olana ilişkin -ki Weber’de bu doğu ile batı şeklinde oryantalist bir bakışın billurlaştığı basit/sert bir determinizmle görülür- bir karşılaştırma ve/veya analizin Osmanlı devleti üzerinden örneklerle yapılması Weber’in analizinin en zayıf noktalarından biridir. Öyle ki bu çalışmada da değerlendirilen *nökerlik* ve benzeri kurumlarda rasyonel bir çözüm olarak “gelenek’in değiştirilmesi/dönüştürülmesi” Orta Asya’dan itibaren Türkî devletler ve Osmanlı devlet geleneğinde görülen bir olgudur. Geleneksel Osmanlı devlet geleneğinde *nökerlik* örneğinde görüldüğü gibi Orta Asya’dan Osmanlıya “rasyonelin geleneksel olandan baskın olduğunu” veya “rasyonel olanın gelenekselleştirilmesini” gösteren başka birçok örnek de vuku bulmuştur. Dolayısıyla Weber’in önemli çalışması *Ekonomi ve Toplum: Yorumlayıcı Sosyolojinin Ana Hatları’nda (Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology) (1922) patrimonialist, sultanist* gibi dönemin düşünürlerine özgü oryantalist bir bakışı da içeren hâkim evrimci, determinist, aydınlanmacı paradigmanın da etkisiyle çokça işaret ettiği Osmanlı yönetim anlayışı, kısmen Osmanlı’nın gerileme ve çöküş döneminin yönetim anlayışına işaret etmektedir²² ve bu anlamda yanıltıcı ve eksiktir. Bahse konu bu dönemde Weber’in de -küçümseyerek- işaret ettiği üzere “modern-öncesi”, Asya tipi veya geleneksel bir yönetim anlayış hâkimdir ancak bu döneme özgü bu işleyiş tarihsel olarak incelendiğinde Orta Asya’dan Anadolu’ya birçok devlet kurmuş bir medeniyet tarihinde kısa bir dönemi içeren ve *gelenekle* temellenen *otoritenin* uygulamada *rasyonellikten* koptuğu son döneme işaret etmektedir. Oysa Orta Asya’dan Osmanlıya devlet geleneğinin asırlar süren büyük bölümünde bu *otorite* anlayışının rasyonel işleyişi oldukça net bir şekilde mevcuttur ve Weber analizinde bu büyük ve somut olguyu gözden kaçırmıştır denebilir.²³

22 Osmanlı’nın son dönemlerine ilişkin bozulmaları yaşayarak değerlendiren Prens Sabahattin’in sosyolojik bir analizi için bkz. Prens Sabahaddin (2007). Yine 16. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı’daki klientalizm benzeri siyasal yozlaşma ve bozulmaya ilişkin bkz. Çarıkçı vd. (2009).

23 Aslında bu durumu kanıtlar çarpıcı bir örnek, 16. yüzyılda Kanuni döneminde İmparatorluğa gelen Avusturya-Alman imparatorluğu büyükelçisi Ogier Ghiselin von Busbeck’in hatıralarındaki şu bölümde görülebilmektedir; “Türk devletini, Osmanlı-Türklerinin devletini, imparatorluğunu liyakat sahibi, zengin, güzel insanlar, çalışarak, yükselerek, gayretle elde ettikleri rütbelere yönetirler. Bizdeki gibi irsi bir

Bu çalışmada bahsedilen kadim Orta Asya Türkî devlet kültür ve geleneğinde baskın bir şekilde görülen rasyonel yaklaşım ve yönetim anlayışının, bu kadim medeniyetin devamı niteliğindeki devletlerde tekrar hâkim bir anlayış olarak yerini alması çok da zor olmasa gerektir. Öyle ki ancak 17. ve 18. yüzyıldan itibaren bu tarz yaklaşımların görülebildiği Batı medeniyetini model almaktansa kendi kültürel kodlarına²⁴ dönmek bu devletler açısından bir hatırlama olacağı için daha kolay olacaktır.

Kaynakça

- Aközer, Mehmet (2003), "Kamuoyu Gözüyle Kamu da Yolsuzluk", *Görüş Dergisi*, 57 (1): 14-23.
- Altunoğlu, Mustafa (2020), "Osmanlı Devleti'nin Patrimonyal Niteliğinin Sınırlılıkları Üzerine Bir Tartışma", *Amme İdaresi Dergisi*, 53 (3): 1-26.
- Arendt, Hannah (2012), *Geçmişle Gelecek Arasında* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Bahadır Sina Şener).
- Arendt, Hannah (2016), *Kötülüğün Sıradanlığı* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Özge Çelik).
- Avaner, Tekin (2018), "Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Orta Çağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı", *Belgi*, 16 (1): 992-1013.
- Aytaç, Ömer (2010), "Bürokratik Kayırmacılık: Enformel Bağlayıcılıkların Yönetim ilişkilerine Etkisi", Aytaç, Ömer (Der.), *Yönetim ve Örgüt Açısından Kayırmacılık* (İstanbul: Beta Yayınları): 85-109.
- Barthold, Vasiliy, V. (2004), *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri* (Ankara: Çağlar Yayınları).
- Beetham, David (1991), "Max Weber and the Legitimacy of the Modern State", *Analyse & Kritik*, 13 (1): 34-45.
- Biran, Michal (2004), "The Mongol Transformation: From the Steppe to Eurasian Empire", Johan, Arnason ve Björn, Wittrock (Der.), *Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries* (Leiden: Leiden University Press): 339-375.
- Biran, Michal (2019), *Cengiz Han* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları) (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım).
- Brinkerhoff, Derick. W. ve Arthur A. Goldsmith (2002), "Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming", http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACR426.pdf (26.04.2021).

aristokrasi yoktur. Bu yüzden kabiliyetsiz insanların elinden değil, kabiliyetlilerin elinden yayılan ve yükselen, istikbali fetheden bir imparatorluk söz konusudur" (Akt. Ortaylı, 2006: 179-180).

²⁴ Avrupa "aydınlanmasından" yüzyıllar önce Orta Asya'daki bilimsel/kültürel gelişmişliğe (aydınlanma) dikkat çeken önemli bir çalışma için bkz. Starr (2019).

- Caferoğlu, Ahmet (1948), *Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzadeler Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Çarıkçı, İker, H., Ahmet S. Özkul, Aygen D. Oksay ve Hasan H. Uzunbacak (2009), "Favoritism and Nepotism in the Ottoman Empire", *1. International Symposium on Sustainable Development* (Sarajevo): 498-505.
- Dale, Reginald (1999), "Crisis Stills Apologists for Corruption", <http://www.egroups.com/group/beritamalaysia/5560.html> (15.07.2021).
- Dağlı, Tuna ve Zeynep Aycan (2010), "Kurumlarda Kayırmacılık ve İnsan Kaynakları", Ömer, Aytaç (Der.), *Yönetim ve Örgüt Açısından Kayırmacılık* (İstanbul: Beta Yayınları): 167-178.
- Erdem, Ramazan (2010), "Bürokratik Kayırmacılık: Enformel Bağlayıcılıkların Yönetim İlişkilerine Etkisi", Ömer, Aytaç (Der.), *Yönetim ve Örgüt Açısından Kayırmacılık* (İstanbul: Beta Yayınları): 86-109.
- Erdem, Barış ve Ahmet Karataş (2015), "The Effects of Cronyism On Job Satisfaction and Intention To Quit the Job in Hotel Enterprises: The Case Of Three, Four And Five Star Hotels in Muğla Turkey", *Manas Journal of Social Studies*, 4 (1): 55-74.
- Fletcher, Joseph (1986), "The Mongols: Ecological and Social Perspectives", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46 (1): 11-50.
- Foucault, Michel (2000), *Özne ve İktidar* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Işık Ergüden, Osman Akinhay).
- Günel, Zerrin (2007), "Nöker", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/noker> (26.04.2021).
- Hobbes, Thomas. (2007), *Leviathan, Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* (İstanbul: YKY) (Çev. Semih Lim).
- Houcham E. Chehabi (1998), *Sultanistic Regimes* (Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins Press).
- İnalçık, Halil (1994), "Sultanizm üzerine yorumlar: Weber'in Osmanlı siyasi sistemi tiplemesi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, 7 (1): 5-26.
- Kafesoğlu, İbrahim (1997), *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötügen Yayınları).
- Kalaycıoğlu, Ersin (1992), "1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neopatrimonyalizm ve İstikrar", Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği (Der.), *Tarih ve Demokrasi: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* (İstanbul: Cem Yayınevi): 87-126.
- Kaufman, Robert R. (1974), "The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems", *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4): 284-308.
- Khatari, Naresh ve Eric.V. K. Tsang (2003), "Antecedents and Consequences of Cronyism in Organizations", *Journal of Business Ethics*, 43 (1): 289-303.
- Kradin, Nikolay (2013), "Chinggis Khan, World System Analysis and Pre-Industrial Globalization", *Entelequia*, 15 (1): 169-188.
- Lewis, Bernard (2020), *Tarih Notları* (Ankara: Arkadaş Yayınları) (Çev. Çağdaş Sümer).
- Loewe, Markus, Jonas Blume, Verena Schönleber, Stella Seibert, Johanna Speer ve Christian Voss (2007), "The Impact of Favouritism on the Business Climate: A Study on Wasta in Jordan", https://www.idos-research.de/uploads/media/Studies_30.pdf (26.07.2024).
- Luo, Yadong (1997), "Guanxi: Principles, philosophies, and implications", *Human Systems Management*, 16 (1): 43-51.

- Machiavelli, Niccolo (1994), *Prens* (İstanbul: Anahtar Yayınevi) (Çev. Nazım Güvenç).
- Mardin, Şerif (1997), *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (2013), "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1* (İstanbul: İletişim Yayınları): 79-118.
- Ortaylı, İlber (2006), *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek* (İstanbul: Timaş Yayınları).
- Oxford Learners Dictionaries (2019). "Nepotism", <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/nepotism> (07.07.2020).
- Oxford Learners Dictionaries (2019a). "Cronyism", <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cronyism?q=cronyism> (07.07.2019).
- Oxford Learners Dictionaries (2019b). "Tribalism", <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/tribalism?q=tribalism> (07.07.19).
- Oxford Learners Dictionaries (2019c). "The Spoils System", <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/the-spoils-system?q=the+spoils+system> (07.07.19).
- Oxford Learners Dictionaries (2019d). "Authority", <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/academic/authority?q=authority> (26.04.2021).
- Özel, Mesut (2021), "Kamu İstihdamında Kayırmacılık İlişkilerinin Sosyolojik Bir Değerlendirmesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Parkin, Frank (1982), *Max Weber* (Londra & New York: Tavistock Publications).
- Platon (2005), *Devlet* (İstanbul: Bordo Siyah Yayınları) (Çev. Cenk Saraçoğlu, Veysel Atayman).
- Ritzer, George, Jeffery Stepinsky (2014), *Sosyoloji Kuramları* (Ankara: Deki Basım Yayım) (Çev. Himmet Hülür).
- Roniger, Luis (1983), "Modern Patron-Client Relations and Historical Clientelism. Some Clues from Ancient Republican Rome", *European Journal of Sociology*, 24 (1): 63-95.
- Sabahaddin, Prens (2007), *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne* (İstanbul: YKY).
- Sargın, Ayşe (2001), "Against Its Modernist Grounds: Rethinking Clientelism", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Schmidt, Søren (2018), "The Power of Sultanism", Raymond Hinnebusch ve Omar Imady (Der.), *The Syrian Uprising: Domestic Origins and Early Trajectory* (London, New York: Routledge): 30-44.
- Starr, S. Frederick (2019), *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı* (İstanbul: Kronik Kitap) (Çev. Yusuf Selim İnanç).
- Stokes, Susan, C. (2009), "Political Clientelism", Charles Boix ve Susan C. Stokes (Der.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics* (New York: Oxford University Press): 604-627.
- Taşgılı, Ahmet (2015), *Kök Tengri'nin Çocukları* (İstanbul: Bilge Yayınları).
- Temizsu, Habibe (2012), *Cengiz Yasalarının Moğol Devletlerindeki Uygulanışı, Etkileri ve Değişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Temizsu, Habibe (2018), *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim* (İstanbul: Ötüken Yayınları).

TEPAV (2006), *Yolsuzlukla Mücadele, TBMM Raporu: Bir Olgu Olarak Yolsuzluk: Nedenler, Etkiler ve Çözüm Önerileri* (Ankara: Matsa Yayınları).

Weber, Max (1968), *Economy and Society* (New York: Bedminster Press).

Weber, Max (2004), *Sosyoloji Yazıları* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Taha Parla).

Young, Michael (1958), *The Rise of the Meritocracy 1870-2033* (Middlesex: Penguin Books).